

Інформація за іншими предметними напрямками досліджень за спеціалізаціями в галузі знань 08 – “Право”

УДК 343.2:342.77(477)17/20

ВРОНСЬКА Т.В., доктор історичних наук, с.н.с., головний науковий співробітник ДНУ ПБП НАПрН України.
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7762-5461>.

БЕЛАНЮК М.В., кандидат юридичних наук, старший дослідник, учений секретар ДНУ ПБП НАПрН України.
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3083-1732>.

**ВІДСТРОЧЕННЯ ВИКОНАННЯ ВИРОКУ ПІД ЧАС ВІЙНИ.
ПРАКТИКА ЗАСТОСУВАННЯ (1941-1942 рр.)**

DOI...

Анотація. У статті висвітлено історичні витоки та практику застосування відстрочення виконання вироку для військовослужбовців і військовозобов'язаних в умовах воєнного стану, запровадженого у роки Другої світової війни. Така можливість надавалася засудженим, які виявили бажання брати участь у бойових діях у складі частин Червоної армії (від липня-вересня 1942 р. – штрафних батальйонах і ротах), а також особам призовного віку, які перебували під слідством. Хронологічні межі охоплюють перший рік застосування практики відстрочення. Нижня межа 22 червня 1941 р. – день запровадження воєнного стану, верхня обумовлена часом створення штрафних частин в Червоній армії, які стали місцем служби для “відстроченців”.

Ключові слова: війна, воєнний стан, мобілізація, військовослужбовці, військові трибунали, пленум Верховного суду, вирок, відстрочення.

Summary: The article highlights the historical origins and practice of using the suspension of sentence execution for military servicemen and conscripts in the conditions of martial law introduced during the Second World War. Such an opportunity was given to convicts who expressed a desire to participate in combat operations as part of Red Army units (from July to September 1942 – penal battalions and companies), as well as to persons of draft age who were under investigation. The chronological limits cover the first year of application of the suspension practice. The lower limit is June 22, 1941, the date of the introduction of martial law, the upper limit is determined by the time of the creation of penal units in the Red Army, which became the place of service for “suspendees”.

Keywords: war, martial law, mobilization, military personnel, military tribunals, plenum of the Supreme Court, sentence, suspension.

Постановка проблеми. Відстрочення покарання – одна з форм індивідуалізації кримінальної відповідальності/міра кримінально-правового характеру/інститут кримінального права, пов'язана з тимчасовою відмовою держави від застосування позбавлення волі через різні обставини. Перенесення виконання присуду, звільнення від нього, або заміна призначеного покарання іншим, більш м'яким, обґрунтовується недоцільністю застосування покарання в той чи інший час. Застосування всіх видів відстрочення залежить від тяжкості скоєного злочину, урахування всіх обставин справи та персональних характеристик засудженої особи.

Слід зауважити, що окремі радянські правники почали вивчати подібну практику по “свіжих слідах” ще під час війни та одразу після неї [1, с. 21-23].

У наступні десятиліття інтерес до цієї проблематики поступово згасав. Лише наприкінці 1970 – у 1980 рр. з'являлися поодинокі ґрунтовні праці, а серед ну тому числі й українських науковців, якими досвід Другої світової війни аналізувався доволі побіжно [2]. При цьому історики “втручалися” у цю проблематику вкрай несміливо. А якщо й висвітлювали ці питання, то лише у контексті функціонування військових трибуналів і штрафних частин [3, с. 137-150].

З початком агресії російської федерації у 2014 році актуалізувалося дослідження інституту відстрочення виконання вироку для різних категорій осіб. Не перераховуючи всіх дослідників, які торкалися цієї проблеми, слід зазначити, що найбільш наближеними до теми й періоду нашого дослідження є праці українського правника А. Чернієнка, який фокусувався на згаданих аспектах в контексті проведення антитерористичної операції [4, с. 20]. До речі, саме він ще у 2017 р. назвав відстрочення покарання вироку для військовослужбовців “забутою підставою” [5, с. 122-127] нарощення мобілізаційних ресурсів держави.

Слід зауважити, що недостатнє вивчення проблеми перенесення покарання на пізніший час, ймовірно, пов'язане з браком відповідних джерел, які б дали можливість проаналізувати правове підґрунтя та практику застосування відстрочення у роки Другої світової війни. На щастя, автори цієї наукової розвідки володіють, якщо не вичерпним, то абсолютно придатним для розкриття теми джерельним комплексом. Передусім йдеться про фонди Державного архіву російської федерації, які вдалося виявити й скопіювати ще до початку нинішньої війни. Це – документи з таємного листування з фонду РНК/Ради Міністрів СРСР (ф. 5446), звіти Прокуратури СРСР (ф. 8131), матеріали Верховного суду ССРСР (ф. 9474), Комісії при Президії Верховної Ради СРСР з розгляду справ і заяв про помилування (ф. 7863), наркомату/міністерства юстиції СРСР (ф. 9492) тощо. Інформаційно насиченими є матеріали Пленуму Верховного суду, який у роки війни видавав постанови і роз'яснення з приводу застосування відстрочення для різних категорій осіб. Не менш цінними є інші збірки документів. Серед них виокремлюється тритомне видання “Відлуння Великого терору” (2018 – 2022 рр.), підготовлене українськими ученими, де вдалося знайти доволі “промивистий” ілюстративний матеріал – матеріали судових засідань з розгляду справ колишніх співробітників НКВС, яким тривалі строки ув'язнення/розстріл замінили відстроченням з відправкою на фронт.

Отже джерельна база дослідження є, на наш погляд, достатньо репрезентативною і дає змогу сподіватися на належне розкриття теми.

Метою статті є визначення історико-правових витоків інституту відстрочення відбування покарання для військовослужбовців та військовозобов'язаних в радянському кримінальному праві та його розвиток в умовах воєнного стану, запровадженого у роки Другої світової війни. Завдання, зумовлені метою, полягають у реконструкції становлення та трансформації інституту відстрочення виконання вироку, дослідженні особливостей правозастосовної практики та диференціації ставлення військової Феміди до певних категорій осіб, висвітленні ефективності/неефективності відтермінування присуду, випадків рецидиву дезертирства “відстроченців” наведенні статистики застосування відстрочення у перший рік війни.

Виклад основного матеріалу. “Виконання вироку відкласти/відстрочити ...Направити на фронт” – так, або трохи інакше, фіксувалася ухвала військових трибуналів у роки Другої світової війни для тих, хто замість вищої міри покарання або утримання у місцях позбавлення волі вирушав/направлявся до лав радянських збройних сил.

У більшовицькій державі до запровадження інституту відстрочення відбування покарання військовослужбовців практикувалося у штрафних частинах. Це було закріплено у кримінальних кодексах (КК) союзних республік (1922 р. і в першій редакції КК 1926/1927 рр.

В Основних засадах кримінального законодавства Союзу РСР та союзних республік (1924 р.) також спочатку було зафіксовано, що “Військовослужбовці відбувають примусові роботи у штрафних військових частинах”¹. Згодом – 27 липня 1927 р. – одночасно із затвердженням нового Положення про військові злочини, де законодавці чітко сформулювали новацію про можливість відстрочення покарання *в умовах воєнного стану з відправкою на фронт для військовослужбовців* (тут і далі курсив наш. – Авт.), постановою ЦВК і РНК СРСР наказувалося внести відповідні доповнення до Основних засад... [6, с. 505].

Згадані доповнення були запроваджені до перелічених вище засадничих документів навесні 1928 р.² Відповідні зміни внесли і до кримінальних кодексів союзних республік (1926/1927 рр.). Після низки уточнень остаточне формулювання, зафіксоване у примітці 2 до ст. 26 КК УСРР (примітка 2 до ст. 28 КК РСФСР)³, виглядало наступним чином: “Вирок – позбавлення волі *без поразки в правах*”⁴, присуджений/винесений у воєнний час військовослужбовцю, може бути відстрочений за ухвалою суду, який виніс вирок, до закінчення воєнних дій з тим, що засуджений направляється до діючої армії. ... Допускається, що за клопотанням відповідного військового керівництва і рішенням суду, який виніс вирок, військовослужбовці, котрі виявили себе у складі діючої армії стійкими захисниками Союзу РСР, можуть бути звільнені від призначеної раніше міри соціального захисту, або вона може бути замінена на більш м’яку” [7, с. 43,87].

У перший день нацистської навали – 22 червня 1941 р., окрім інших важливих нормативно-правових актів, були ухвалені укази Президії Верховної Ради СРСР “Про воєнний стан” і “Про оголошення в окремих місцевостях СРСР воєнного стану”, які передбачали делегування надзвичайних повноважень військовій владі. Окрім фронту, і в

---

¹ 13 листопада 1925 р. постановою ЦВК і РНК СРСР в уточненнях до ст. 19 Основних засад також йшлося про штрафні частини без згадки про воєнний стан.

² Незважаючи на наявність подібної примітки у Кримінальному кодексі УСРР/УРСР, функціонери радянської Феміди, ухвалюючи свої вердикти стосовно мобілізованих з України у роки Другої світової війни, за усталеною в СРСР практикою зазвичай посилалися на КК РРФСР.

³ Незважаючи на наявність подібної примітки у Кримінальному кодексі УСРР/УРСР, функціонери радянської Феміди, ухвалюючи свої вердикти стосовно мобілізованих з України у роки Другої світової війни, за усталеною в СРСР практикою зазвичай посилалися на КК РРФСР.

⁴ “Поразка в правах”/позбавлення політичних і окремих громадянських прав – покарання (“міра соціального захисту”), передбачене кримінальним законодавством СРСР на строк не вище п’яти років. Могло призначатися як додаткова, так і самостійна міра покарання. Це додаткове покарання полягало у позбавленні активного і пасивного виборчого права; права займати виборчі посади у громадських організаціях; права займати ті чи інші державні посади; права носити почесні звання; батьківських прав; права на пенсії та соціальну допомогу. Позбавлення прав могло призначатися як стосовно всіх перерахованих прав, так і окремих з них. У випадку, коли позбавлення прав додавалося у якості додаткової міри покарання (окрім позбавлення волі – Авт.), воно розповсюджувалося на весь термін відбуття ув’язнення і, понад того, на строк вказаний судом. Позбавлення прав на пенсії та допомогу могло призначатися лише за злочини, вказані законодавством СРСР та союзних республік, серед яких “контрреволюційні і особливо небезпечні для Союзу РСР злочини проти порядку управління” і більшість “військових” (дезертирство, перехід на бік ворога тощо).

місцевостях, де був оголошений воєнний стан, всі кримінальні справи, порушені чи-то проти військовослужбовців, чи-то проти цивільних осіб, розглядалися за найвищою планкою суворості. Незважаючи на наявність нормативно-правових актів, в яких встановлювалися підстави відстрочення вироку і відправлення на фронт в умовах воєнного стану, очільники держави і вище військове керівництво обстоювали радикальні ідеї та підтримували практику застосування наджорстких мір покарання стосовно всіх обвинувачених у дезертирстві, зраді тощо.

Реальністю фронтового повсякдення в умовах відступу Червоної армії було швидке й спрощене до краю судочинство військових трибуналів і таке ж оперативне виконання вироків. Розстріли перед строєм тих, кого обвинувачували у дезертирстві чи зраді, мали не тільки інструментальний, а й демонстраційний (заякувальний) характер.

Лише майже через чотири місяці від початку війни вище керівництво держави “помітило” крайню жорстокість вироків та надмірне свавілля комскладу. 4 жовтня 1941 р. наказ наркома оборони СРСР “Про факти підміни виховної роботи репресіями” нарешті засудив “випадки незаконних репресій і грубого перевищення влади з боку окремих командирів і комісарів”. У документі, серед іншого, наголошувалося, що репресії треба застосовувати диференційовано, а тих, хто здійснював їх безпідставно, зловживав рукоприкладством і самосудами наказувалося віддавати під суд військових трибуналів [8, с. 164-165, 486].

Констатуючи такий стан речей, варто наголосити, що деякі представники верхівки радянської Феміди ще на самому початку нацистської агресії все ж вдавалися до спроб нагадати про існування цілком легітимної можливості збереження життя і залишення у війську солдатів і офіцерів, засуджених військовими трибуналами. Саме так, а також недоречністю і неможливістю відправки в тил засуджених (з огляду на брак залізничного транспорту) аргументував свою пропозицію Народний комісар юстиції СРСР М. Ричков, звертаючись 24 червня 1941 р. до РНК СРСР щодо необхідності ухвалення Указу Президії Верховної Ради СРСР про надання військовим трибуналам права застосовувати примітку 2 до ст. 28 КК РРФСР [9, с. 123]. Проте, в тогочасній атмосфері хаосу й розгубленості очікуваний документ так і не з’явився. У надрах наркомату юстиції, який о тій порі перебував у м. Чкалов (нині – Оренбург російської федерації), в серпні 1941 р. підготували вказівку для управління військових трибуналів щодо можливості перенесення виконання вироків і залишенням військових на фронті [10, с. 112-113]. Щоправда, й певний час після отримання згаданої настанови, як і до того, функціонери військової Феміди керувалися домінуючими о тій порі настроями надмірного радикалізму стосовно обвинувачуваних у дезертирстві та зраді. Чималу кількість необстріляних бійців, які, перелякавшись, розбігалися під час наступу ворожих військ, засудили за найвищим рівнем суворості.

Тим часом, коли на фронті виносили надмірно суворі присуди, лютували комісари і командири, розстрілюючи перед строєм військових, у тилкових районах ситуація була дещо іншою. Деякі категорії осіб ця жорстокість не зачепила й до них активно застосовували примітку 2 до ст. 28 КК РРФСР.

Особливо прихильно ставились служителі військової “феміди” до своїх “соратників” – колишніх посадовців з НКВС. Останні, до речі, на відміну від звичайних громадян мобілізованих до лав Червоної армії, володіли рятівними для них положеннями чинного кримінального законодавства і тому мали певні “інформаційні” переваги. Це давало їм змогу на судових засіданнях, де розглядалися їхні справи у загальному контексті широкомасштабної кампанії з “відновлення соціалістичної законності”, клопотатися про пом’якшення вироку, або відправлення на фронт замість

10 років позбавлення волі у таборах ГУЛАГу або й розстрілу за знуцання над людьми, які у роки Великого терору опинилися у лабетах НКВС за сфальсифікованими “політичними/контрреволюційними” справами.

Показовими у цьому сенсі є справи функціонерів НКВС УРСР – колишніх т.в.о. заступників начальників УНКВС по Ворошиловградській і Київській області – відповідно Олексія Баличева і Леоніда Павличева. Обидва відзначилися у жорстокому ставленні та тортурах над людьми, утримуваних у тамтешніх в’язницях. Сталінські чекісти були арештовані напередодні нападу Німеччини на СРСР й постали перед військовим трибуналом (ВТ) Київського військового округу, який засідав у Ворошиловграді в серпні 1941 р. – саме у той час, коли на фронті панувало спрощене судочинство й розстріли перед строем. Ці ж чекісти Сталіна – виконавці масових каральних операцій 1937 – 1938 рр., скориставшись відсутністю на засіданні свідків, які могли сповна викрити їх, у своєму заключному слові виправдовувалися і пафосно зверталися до суддів: “коли державі загрожує небезпека, [просимо] послати [мене] на фронт, де я згоден віддати своє життя у боротьбі за батьківщину. Я прошу повірити мені і не залишати мене в ув’язненні” [11, с. 734-735].

Л. Павличева засудили до 10 років виправно-трудова таборів без поразки у правах, але вже в залі суду оголосили про зміну запобіжного заходу, звільнили з-під варті й ухвалили направити у розпорядження начальника УНКВС по Ворошиловградській області. Іншими словами – знову “кинули щуку в річку”! Незабаром, 12 січня 1942 р., рішенням Президії Верховної Ради СРСР з нього зняли судимість і відправили на фронт [11; 735, 740].

За два тижні, 31 січня, аналогічно вчинили і стосовно О. Баличева, який також був засуджений до 10 років таборів. Так само склалася доля колишнього т. в. о. начальника Криворізького міськвідділу НКВС Михайла Резнікова. На початку Другої світової війни його засудили до 5 років виправно-трудова таборів, але у жовтні 1941 р. звільнили й відправили на фронт. Український історик Сергій Кокін, який ретельно досліджував життєписи згаданих осіб, висловив небезпідставне припущення, що під фронтом о тій порі слід розуміти не діючу армію, а використання [згаданих вище чекістів] у роботі органів НКДБ-НКВС. Досвідчений архівіст і науковець, сфокусувавшись саме на фактах надання відстрочення чекістам, наголосив, що потрапляння колишніх функціонерів НКВС на фронт “перетворилося на службу в особливих органах в армії з отриманням офіцерських звань, нагородженням орденами і медалями”. Він же, дуже влучно узагальнивши свої міркування підкреслив, що “дуже різні можливості були у тих простих людей, які вижили у роки масового терору, і тих, хто здійснював цей терор” [12, с. 61].

Зняття судимості з “відправленням на фронт” для когорта чекістів з УРСР дуже “щасливо”збіглося у часі з відповідними “правовими” новаціями у цій сфері. Адже саме у січні 1942 р. на виконання відповідного указу Президії Верховної ради СРСР від 14 грудня 1941 р. вийшла інструкція, якою встановлювався *порядок зняття судимості з військовослужбовців*, які перебували на фронті і “виявили героїзм у боях з окупантами”⁵ [13, с. 77-78]. Остання теза не стосувалася майстрів заплічних справ. Вони “змивали”

---

⁵ В інструкції встановлювалося, що судимість знімається на підставі клопотань командирів відповідних частин і з’єднань у супроводі пакету документів на військовослужбовця (характеристика, особисті дані, дати винесення вироку, відбуття покарання, дострокового звільнення тощо). Відповідний вердикт ухвалювався військкрадами фронтів (окремих армій)/флотів з наступним затвердженням Президією Верховної Ради СРСР.

свою провину не своєю, а, як правило, чужою кров'ю і життям ні у чому не винних людей.

На початку 1942 р. служителі радянської “феміди” сфокусувалися на вирішенні питання щодо доцільності виконання вироків у вигляді позбавлення волі стосовно призовників, чії справи ще не були розглянуті судами.

8 січня 1942 р. постановою Пленуму ВС встановлювалося, що “незакінчені провадження за контрреволюційними, особливо небезпечними злочинами проти порядку управління й найбільш тяжкими загальнокримінальними справами (вбивство, розбій, розкрадання й розтрата) стосовно осіб, які скоїли злочин до призову в Червону армію і військово-морський флот, належить надсилати через військову прокуратуру у військовий трибунал за місцем служби обвинуваченого (згідно із ст. 1 Указу Президії Верховної Ради СРСР від 13 грудня 1940 р.)” для вирішенні їхньої долі. Якщо на час набрання законної сили вироку засуджений вже перебував у лавах збройних сил, то суд, що виніс рішення, міг відстрочити його виконання згідно з приміткою 2 до ст. 28 КК РСФСР [13, с. 76]. Треба визнати, що згадана вище постанова Пленуму ВС була доволі дивною для радянської системи правосуддя. Адже і до війни, і під час неї, і після люди, обвинувачені у “контрреволюційних злочинах і проти порядку управління”, як правило, не підпадали під жодні вияви лояльності. А у роки війни навіть на етапі слідства, яке в умовах воєнного стану велося із високим ступенем упередженості, надавати “політичним” шанс уникнути покарання навіть ціною великого ризику загинути на фронті видавалося парадоксальним.

Ймовірно, гострі потреби фронту перемогли усталено вороже ставлення до згаданих реальних і уявних опонентів сталінського режиму.

Забігаючи в часі наперед, слід зауважити, що 29 липня 1943 р. (на додаток до постанови Пленуму Верховного Суду СРСР від 8 січня 1942 р.) було вирішено припинити справи стосовно осіб, що опинились у лавах Червоної армії ще до винесення вироку. Йшлося про злочини, які “не становили особливої злісності” [14; 117]. Цих людей якщо і не виправдали, то принаймні вважали такими, які варті “великої честі” боронити свою землю від ворога.

А перед тим, 22 січня 1942 р., була ухвалена постанова, котра стосувалася осіб призовного віку, *засуджених до двох років без позбавлення прав*, Пленум ВС встановив, що згадані призовники можуть бути мобілізовані до лав Червоної армії або Військово-морського флоту. Судам надавалося право (відповідно до ст. 19² основних засад кримінального законодавства Союзу РСР та союзних республік, примітки 2 до ст. 28 КК РСФСР) призупиняти виконання вироку до повернення засудженого з армії [15, с. 78].

Коло осіб, які за рішенням Пленуму Верховного Суду СРСР могли користуватися “пільгами” після засудження й відправлятися замість таборів ГУЛАГу на фронт, було розширене Указом Президії Верховної Ради СРСР від 27 лютого 1942 р. за рахунок цивільних осіб – робітників залізничного і водного транспорту призовного віку, засуджених на різні строки ув'язнення, але без позбавлення прав [16, с. 38].

Навесні 1942 р. стали помітними тенденції до незначного пом'якшення у ставленні до обвинувачених у дезертирстві. Вироки трибуналів стосовно згаданої категорії військових вже надходили до Верховного Суду СРСР у касаційному або наглядовому порядку більш-менш упорядковано. І якщо раніше вони або не розглядалися, або відхилялися, то тепер до них почали ставитись дещо інакше. На вищих щаблях головної судової інституції СРСР стали замислюватись: а чи завжди дезертирство мало злісний характер і “далекоглядний контрреволюційний” намір, а чи не криється за ним звичайна людська слабкість або ще якісь морально-психологічні мотиви; чи варто позбавляти

людину життя, якщо вона може бути корисною на фронті, особливо в таку гарячу і лиху годину, коли кожен багнет був на вагу золота. Розглянувши цю проблему й узагальнивши досвід винесення вироків, касаційних та наглядових колізій, Пленум ВС у постанові від 22 квітня 1942 р. зазначив: “Згідно ст. 193⁷ п. “Г” (самовільне залишення військової частини більше, ніж на добу. – *Авт.*) КК РРФСР та відповідних статей КК інших союзних республік дезертирство у военний час тягне за собою розстріл з конфіскацією майна. Але у тих випадках, коли суд, виходячи із конкретних обставин справи, за умов пом’якшувальних обставин (як наприклад, каяття, явка з повинною, самовільна відлучка хоча й понад добу, але протягом невеличкого часу і т. ін.), визнає більш доцільним направити підсудного на фронт, він може, шляхом застосування ст.51 (використання нижчої, ніж передбачено статтею КК, санкції. – *Авт.*) і примітки 2 до статті 28 КК РРФСР і відповідних статей КК союзних республік, призначити у вигляді покарання тривалий строк ув’язнення без позбавлення прав, з відстроченням виконання вироку до завершення воєнних дій і *направленням засудженого до діючої армії*” [14, с. 107].

Таке рішення і підхід до проблеми можуть викликати оманливе враження пом’якшення загальної кримінальної політики СРСР. Але насправді, як вже наголошувалося, не застосовуючи вищої міри покарання і реального позбавлення волі, суд керувався, в першу чергу, інтересами оборони, а не ідеєю збереження людського життя.

Ілюстративного матеріалу щодо застосування відстрочення вироку “дезертирам” з залишенням на фронті, чи відправленням до Червоної армії осіб призовного віку, які ухилялися від мобілізації, не так вже й багато. Деякі факти застосування поправки 2 до ст. 28 КК зафіксовані у кримінальних справах окремих осіб, а також у матеріалах засідань Президії Верховної Ради СРСР і Комісії з розгляду заяв про помилування й зняття судимості. Так, у протоколі засідання Комісії № 70 від 15 квітня 1942 р. міститься інформація про громадянина України І. Марича (31 рік, одруженого, батька двох дітей), який 15 вересня 1941 р.⁶ відбув в евакуацію з Харківської області в район Сталінграда, звідки згодом виїхав у Ростов-на-Дону, а потім – у с. Приморка цієї ж області. 5 лютого 1942 р. він був затриманий одним із загороджувальних загонів. Військовий трибунал Ростовського гарнізону засудив його до 10 років позбавлення волі за статтею 193-10 п. “а” КК РРФСР за ухиляння від мобілізації. Проте за півтора місяці після суду Комісії з розгляду заяв про помилування при Президії Верховної Ради СРСР ухвалили рішення про відкладення виконання вироку до закінчення війни. І. Маричева відправили на фронт [17, с. 15].

Так само склалася доля і 27-річного військовослужбовця М. Тетельмана, який 27 листопада 1941 р. разом із двома іншими військовослужбовцями дезертирував зі своєї частини. Втікачі намагалися дістатися Сталінграда, але міліційний патруль затримав їх на ст. Свердловськ і передав до військового трибуналу місцевого гарнізону. Вже 30 листопада згадані особи були засуджені до 10 років позбавлення волі за ст.193-7 п. “Г” КК РРФСР та почали відбувати покарання. Проте невдовзі, 15 квітня 1942 р., їх справу було переглянуто, й виконання вироку відклали до закінчення бойових дій, а М. Тетельмана відправили на фронт [17, с. 67].

Наведені вище приклади дають змогу переконатися, що ще до прийняття згаданої вище постанови Верховного Суду СРСР від 22 квітня 1942 р. практикувалися випадки відстрочення виконання вироку з наступним відправленням на фронт різних категорій осіб, зокрема й визнаних дезертирами. Мабуть саме така практика і відповідні спірні питання, що виникали при цьому, привели до появи постанови вищої судової інституції

⁶ В оригіналі документу помилково вказаний березень 1941 р.

держави з роз'ясненням стосовно “пом'якшувальних” обставин, які дозволяли відправляти засуджених на фронт.

26 червня 1942 р. Пленум Верховного суду СРСР своєю постановою уточнив, що звільнення від покарання або його пом'якшення стосовно засуджених із застосуванням примітки 2 до ст. 28 КК РРФСР може бути винесено *“щодо військовослужбовців, які перебувають у Червоній армії, Військово-морському флоті або військах НКВС, військовим трибуналом за місцем знаходження військової частини, в якій служить засуджений; при демобілізації засудженого – судом, який виніс відносно нього вирок, або ж відповідним судом за місцем проживання засудженого”*. Згідно з цим документом військові трибунали розглядали також клопотання командування про зняття судимості з військовослужбовців, убитих в боях [18, с. 105].

Аналізуючи практику застосування відстрочення покарання упродовж першого року після її запровадження, треба визнати, що далеко не всі з тих, кому надавалася така “пільга”, надалі не вдавалися до спроб утекти з фронту. Військова прокуратура СРСР констатувала чимало випадків подібних рецидивів. В одному зі звітів за 1942 р. зазначалося, що почастишали випадки повторного ухилення від військової служби осіб, раніше засуджених за це із застосуванням відстрочки виконання вироку до закінчення воєнних дій. Цьому, на переконання представників радянської Феміди, сприяли “недостатній облік особового складу в частинах і підрозділах, огульне застосування примітки 2 до ст. 28 КК РРФСР”. Щоправда у цьому ж звіті зазначалося, що до таких вчинків майже не вдаються засуджені за “контрреволюційні злочини”. Серед червоноармійців почали поширюватися чутки, що *“військовий трибунал дезертирів до розстрілу не засуджує”*, тому можна спробувати знову ухилитися від служби. Раптом пощастить десь причаїтися [19, с. 89]. Внаслідок таких настроїв й повторних випадків дезертирства деяким повторно засудженим знову давали відстрочення з відправкою на фронт. Наприклад, червоноармієць Железновський 28 жовтня 1941 р. отримав вирок – 10 років позбавлення волі за дезертирство, але з відстроченням виконання був направлений на фронт. Прямуючи на передову, він знову вдався до втечі, за що 17 листопада 1941 р. був засуджений до розстрілу. Військова колегія Верховного суду СРСР замінила йому вищу міру покарання на ув'язнення і повторно застосувала примітку 2 до статті 28 КК РРФСР. Після чого Железновський третій раз дезертирував і 29 квітня 1942 р. в черговий раз був засуджений, але вже до розстрілу й без жодного шансу на альтернативне рішення [20, с. 88]. Червоноармієць Ястребов також два рази поспіль був засуджений за дезертирство із застосуванням прим. 2 до ст. 28 КК РРФСР. 20 березня 1942 р. він втретє дезертирував, за що був засудженим до розстрілу, але Військова колегія замінила на 10 років позбавлення волі з відправкою його на фронт. Ястребов був звільнений із табору і направлений у військову частину. Однак на шляху до частини він дезертирував у четвертий раз, після чого був затриманий та засуджений вже до розстрілу [20, с. 89].

У відомстві військової Феміди такі випадки викликали велике занепокоєння. Навесні 1942 р. на короткий час практика відстрочення вироків для військовослужбовців була призупинена. Згодом Верховний суд рекомендував трибуналам врахувати таку ситуацію й не застосовувати “огульно” примітку 2 до ст. 28 КК РРФСР, а також відстрочення виконання вироку повторно.

Матеріали звітів військової прокуратури СРСР не лише дають змогу проілюструвати різні колізії у застосуванні відстрочення, а й ознайомитися з відповідною статистикою. Так, у перші шість місяців від початку нацистської агресії з 30388 засуджених за дезертирство вироків були відстрочені стосовно 13605 осіб. За

наступні п'ять місяців 1942 р. відстрочення надано 36222 особам з 47998 засуджених. Це ж співвідношення у згадані періоди стосовно засуджених за втечу з поля бою відповідно виглядало наступним чином: 6592 – 2665 і 4837 – 2629 [20, с. 87]. Отже, більш активно застосовувалася практика залишення в строю тих, хто за різних причин залишав лави радянських збройних сил. Наразі не аналізуючи причини цього, особливо поширеного явища в перший період війни, варто зауважити, що утікачам (здебільшого від жовтня 1941 р.) надавалося право залишитися в строю.

Слід зазначити, що служителі військової Феміди констатували і те, що велика кількість засуджених за дезертирство отримала такий вирок безпідставно. Судова практика покарання за утечу з поля бою засвідчувала, що карали здебільшого рядових необстріляних бійців, які залишившись без належної уваги з боку командирів тікали у паніці з поля бою⁷.

Окрім статистики, видається цікавою й процедура направлення до лав збройних сил тих, до кого було застосоване відстрочення виконання вироку, а також матеріальний бік справи. Цю процедуру, зокрема на першій ланці її реалізації, можна реконструювати за розрізненими регламентними документами і опосередкованими джерелами. Отже, голова військового трибуналу після винесення вироку направляв копії цього документа командирі частини, куди прямував засуджений; військовому трибуналу фронту (флоту, округу) – через військові трибунали армії; командирі частини, де проходив службу засуджений; військовому прокурору, який направив справу у військовий трибунал. Якщо для останнього це був лише облік на рівні паперів, то для перерахованих вище – підстава особливо пильного ставлення і контролю за “відстроченнями”. Самозрозуміло, що такі люди відчували особливе ставлення командирів. Хоча 100 % достеменно встановити, як саме контролювалася їх поведінка у звичайних військових частинах в бойових умовах, не вдалося.

Не менш важливим видається й матеріальний бік покарання через вирок ВТ за умови двох сценаріїв розвитку подій. У разі засудження до реального позбавлення волі або вищої міри покарання, військовий трибунал повідомляв у відповідний райвійськкомат про припинення виплати за грошовим атестатом⁸ членам сім'ї військового. Тим часом у випадку застосування відстрочення і направлення на фронт така інформація не направлялася до згаданих структур, оскільки грошові виплати (встановлена державою грошова допомога, а також виплати за атестатом) членам сім'ї засудженого не припинялися. Отже застосування/не застосування відстрочення вироку мало велике значення для дружини і дітей військових.

Істотний інтерес викликає й питання: до яких саме частин, за відсутності штрафних, направляли “відстроченців”? Адже це були військовослужбовці або цивільні особи,

---

⁷ Визначення дезертирства, сформульоване в Указі Президії Верховної Ради СРСР від 6 липня 1940 р., включало до кола таких осіб не лише тих, хто мав наміри довготермінового чи повного ухилення від служби, а й самовільне залишення розташування військової частини на строк понад 24 години / ДАРФ, Ф. 8131. Оп. 37. Спр. 967. Арк.90. Тому, за умов формального підходу навіть запізнення з поверненням до частини, наприклад, після перебування у госпіталі на один-два дні розцінювалося як дезертирство.

⁸ Виплати грошової допомоги регламентували регламентувалися Указом Президії Верховної Ради СРСР від 26 червня 1941 р. “Про порядок призначення і виплати допомоги сім'ям військовослужбовців рядового і молодшого начальницького складу у воєнний час”. “Грошовий атестат” військовослужбовця – своєрідне доручення на отримання власних фронткових виплат/грошей на ім'я дружин або матерів – своєрідне доручення на ім'я дружин або матерів, які перебували в тилу.

стосовно яких були порушені кримінальні справи, велося відповідне провадження, або й вже винесений вирок за доволі тяжкими, як для умов війни, обвинуваченнями.

Знайти абсолютно точну й вичерпну інформацію непросто. Багато хто з дослідників наполягають, що ці особи “рахувалися за звичайними військовими частинами діючої армії, де продовжували службу на загальних підставах...” [1, с. 66]. Але найреальнішою виглядає інформація, вміщена в черговій (після 28 липня, 16 серпня і 28 вересня 1942 р.) директиві від 16 жовтня 1942 р., яка стосувалася направлення до штрафних частин військовослужбовців, засуджених військовими трибуналами. В преамбулі наказу народного комісара оборони СРСР викладалася, принаймні офіційна, версія того, де ж саме знаходились ті засуджені солдати й офіцери, які “відправлялись на фронт”. Отже, читаємо: “Засуджені потрапляють до запасних частин у діючу армію разом з усіма чесними бійцями у складі маршових поповнень. Нерідко ці особи, перебуваючи у запасних частинах, а також, прямуючи на фронт, ведуть розкладову роботу, а після прибуття на місце, розчиняються у загальній масі і багато з них приховують свою судимість. Таким чином судовий вирок не досягає мети, підривається авторитет суду і по суті завдається шкода військовим частинам, куди ці люди прибувають” [21].

І нарешті без відповіді залишається питання: у які ж частини направляли засуджених-цивільних, або тих, хто, відсидівши свій строк, клопотався про відправлення на фронт з тилкових районів до липня 1942 р.? Адже у цитованому витязі з жовтневої (1942 р.) директиви йдеться лише про військовослужбовців!

Незважаючи на велику кількість роз'яснень Пленуму Верховного суду, через брак відповідних документів й нині залишається багато нез'ясованих питань і аспектів, які дали б змогу 100 % точно реконструювати, зокрема, й “протокол” відстрочення для всіх категорій засуджених/підслідних. Існує багато розбіжностей між викладеним на папері та тогочасною дійсністю...

Так, 26 липня 1943 р. Пленум Верховного Суду СРСР поширив відстрочку тим категоріям засуджених, які мали найбільш суворі покарання, але без позбавлення прав [14, с. 106]. В реальному житті ця практика існувала ще з початку 1942 р., про що свідчать наведені вище документи. Аналогічна ситуація виникла з постановою Пленуму ВС СРСР № 1/м/1у від 7 січня 1943 р. про порядок дострокового зняття позбавлення прав [14, с. 111].

Треба зауважити, що у більшості згаданих документів йшлося про злочини, скоєння яких тягло за собою різні терміни ув'язнення. Наголошувалося і на такій деталі як додаткове покарання у вигляді позбавлення прав, яке тягло за собою суттєві дискримінації та обмеження. При цьому далеко не завжди акцентувалася увага на виді самого злочину, що дозволяло мати судам певний “люфт” у винесенні вироків. Так, 29 грудня 1941 р. Харківський обласний суд за ст. 54-14 КК УРСР засудив громадянина М. Безкровного до 8 років ув'язнення з позбавленням виборчих прав на 3 роки та конфіскацію особистого майна. Проте вже 22 квітня 1942 р. Президія Верховної Ради СРСР ухвалила рішення зняти з М. Безкровного позбавлення прав та відкласти виконання вироку до закінчення воєнних дій з відправленням його на фронт. Це сталося за три місяці до прийняття постанови Пленуму Верховного Суду СРСР, яка, власне, узаконила цю процедуру.

Аналізуючи застосування відстрочення, варто хоча б побіжно згадати й тих людей, яких у досліджуваній період звільняли від відбуття повного строку покарання. Вже у

1942 р.(у відповідності до ст.8 КК РСФСР⁹) з таборів ГУЛАГу достроково звільнили колишніх льотчиків цивільної авіації, капітанів торговельного флоту та інших осіб, які мали спеціальності, необхідні для потреб фронту. Це було можливим лише у випадку, коли згадані особи клопоталися про відправлення на фронт.

Так само, намагаючись збільшити мобілізаційний ресурс, в СРСР вчинили і з дітьми селян, засланих під час колективізації та “розкуркулення” й позбавлених права служити у радянському війську. Перший етап “куркульського призову”¹⁰, санкціонований відповідною квітневою (1942 р.) постановою ДКО СРСР, завершився влітку того ж року.

28 липня 1942 р. стало переломним днем в історії практики відстрочення вироку з наступним відправленням на фронт. Цього дня з’явився широковідомий наказ наркома оборони Союзу РСР № 227, після якого почалось форсоване створення штрафних батальйонів (для офіцерів) і штрафних рот (для рядових). Відтоді і військовослужбовці, і цивільні, яким відкладали виконання вироку на час воєнного стану, вже потрапляли до спеціальних, а не звичайних частин.

Висновки.

Узагальнюючи розгляд проблеми відстрочення виконання вироку у перший рік після нацистського вторгнення, доволі складно визначитися з чіткою оцінкою такої практики. Так само немає єдиної відповіді на запитання: це було благом для людей чи великим ризиком втратити життя на фронті? Коли таке відстрочення було альтернативою розстрільної статті КК, то це все ж таки був шанс вижити. Коли замість відбування покарання у таборах ГУЛАГу – подібний вибір, якщо він і був в умовах тоталітарної держави, видається доволі сумнівним... Серед “відстроченців” й “помилуваних” були й ті, хто вважав за краще залишатися у таборах, аби не наражатися на небезпеку втратити життя у боях за державу, яка за сфальсифікованими “політичними/контрреволюційними” справами надовго запроторила їх до таборів ГУЛАГу. Та й зрештою тавро, яке несли на собі родини “дезертирів” і “зрадників”, позбавлені пенсій та прав, було значно важчим ніж, скажімо, смерть на полі бою годувальника, який воював та іноді залишався єдиним джерелом виживання. Варто погодитись і з тим, що з усіх наведених прикладів, будь-яка альтернатива була важкою.

Радянське кримінальне право ще наприкінці 1920-х років містило чіткі норми щодо застосування відстрочення виконання вироку для військовослужбовців, але з початку війни і до вересня 1941 р. військове командування вдавалося до крайніх радикальних методів розправи з тими, хто підозрювався у дезертирстві та зраді, і лише після жовтня 1941 р. служителі Феміди доволі активно почали застосовувати відстрочення виконання вироку. У подальшому коло “відстроченців” упродовж досліджуваного періоду поступово розширювалося (постановами Пленуму Верховного суду) за рахунок засуджених військовозобов’язаних різних категорій та осіб, чиї справи були на стадії слідства. На початку 1942 р. спостерігається чітка тенденція судових інституцій і їх вищого органу Пленуму Верховного суду до відтермінування виконання вироку тим, хто був засуджений без додаткового покарання у вигляді позбавлення у правах (незважаючи на строк покарання).

⁹ Йшлося про визнання низки “злочинів” і “злочинців” такими, що втратити характер “соціально-небезпечних” і тому покарання могло бути зміненим/припиненим.

¹⁰ Детальніше про це див.: Вронська Т. Куркульський призов 1942 р.: мобілізація селян – трудопоселенців ГУЛАГ 1942 р. (передісторія та перебіг). *Сторінки воєнної історії України*: зб. наук. статей / відп. ред. О.С. Лисенко. Київ: Ін-тут історії України НАНУ, 2013. Вип. 16. С. 20-32.

Натомість до колишніх катів з НКВС, які за свої злочини все ж таки були засуджені до розстрілу чи тривалого строку у таборах ГУЛАГу, військові трибунали були поблажливими, до них часто-густо застосовували відтермінування вироку з відправкою “на фронт” і навіть у тиллові райони.

Слід зазначити, що зіштовхуючись з прогалинами у законодавстві, зокрема і стосовно відстрочення виконання вироків для певних категорій осіб, Верховний суд виходив за межі своєї компетенції, оскільки своїми роз’ясненнями і постановами самочинно створював нові правові норми замість того, щоб вирішувати проблему у законодавчому порядку. Проте таке у тоталітарній державі було нормою, а не винятком, адже масовий терор і репресії 1920 – 1940-х років також регламентувалися не лише законами, а й відомчими директивами.

Використана література

1. Васильев Н.В. Применение к военнослужащим примечания 2 к ст. 28 УК. *Социалистическая законность*. 1944. № 5-6. С. 21-23; Васильев Н.В. Применение к военнослужащим отсрочки исполнения приговора в военное время: дис. ...канд. юрид. наук. ВЮА, 1945.
2. Голина В.В. Погашение и снятие судимости по советскому уголовному праву. Харьков: Вища школа, 1979. 137 с.
3. Вронська Т., Лисенко О. Формування особового складу штрафних батальйонів і рот у Червоній армії періоду Великої Вітчизняної війни. *Український історичний журнал*. 2006. № 3. С. 137-150.
4. Чернієнко А.О. Відстрочка виконання вироку в кримінальному процесі України: автореф. дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ: Акад. адвокатури України, 2018. С. 20.
5. Чернієнко А. Відстрочка виконання вироку військовослужбовцеві або військовозобов’язаному на період проведення антитерористичної операції. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2016. № 2. С. 122-127. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnapu_2016_2_21
6. Сборник законов и распоряжений СССР. 1927. № 50. Ст. 505.
7. Уголовное законодательство СССР и союзных республик. Госюриздат, 1957, 507 с.
8. Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне: сб. документов. В 8 т. / редкол.: Н.П. Патрушев (пред.) и др.; авт.-сост.: В.П. Ямпольский (рук. группы) и др. АО “Кн. и бизнес”, 2000. Т. 2. Кн. 1. Начало: 22 июня – 31 августа 1941 года. – 2000. – 717 с.
9. ГАРФ, Ф. 9474. Верховный суд СССР. 1922 – 1991. Оп. 16, д. 252.
10. ГАРФ, Ф. 9492. Министерство юстиции СССР. Оп. 1, д. 63.
11. Відлуння Великого терору: збірник документів. У 3-х т. Т. 2: Документи з архівних кримінальних справ на співробітників органів НКВС УРСР, засуджених за “порушення соціалістичної законності” (жовтень 1938 р. – червень 1943 р.). Кн.2: УНКВС по Київській області, УНКВС по Миколаївській області, УНКВС по Вінницькій області, УНКВС по Харківській області та УНКВС по Ворошиловградській області / авт.-упоряд.: С. Кокін, Д. Россман. – (НАН України Інститут історії України, Торонтський університет, Вірджинський університет, Галузевий державний архів Служби безпеки України). Київ: Видавець В. Захаренко, 2019. 824 с.
12. Відлуння Великого терору: збірник документів у 3-х т. Т. 2: Документи з архівних кримінальних справ на співробітників органів НКВС УРСР, засуджених за “порушення соціалістичної законності” (жовтень 1938 р. – червень 1943 р.). Кн. 3: УНКВС по Дніпропетровській області, УНКВС по Полтавській області, особливі органи НКВС, центральний апарат НКВС УРСР / передмова, упорядкування: Сергій Кокін. Київ: Видавець В. Захаренко, 2022. 704 с.

13. Законодательные и административно-правовые акты военного времени с 22 июня 1941 г. по 22 января 1942 г.: зб. нормат. док. / уряд. та голов. ред. А.И. Денисов. Юр. вид-во НКЮ СРСР: 1942. 35 с.

14. Сборник действующих постановлений пленума и директивных писем Верховного Суда СССР 1924-1944 гг. / под ред. И.Т. Голякова, 1946. 227 с.

15. Сборник действующих постановлений Пленума Верховного Суда СССР, 1924-1957 гг. / сост.: Апурин А.И., Марышева Н.И., Молчанова О.А., Смолицкий Г.Р., Чапурский В.П., Шейнина Х.Б. / под ред. Морозова Н.К. Госюриздат, 1958. 279 с.

16. Советское право в период Великой Отечественной войны. В 2-х ч. Ч. II. Уголовное право. Уголовный процесс, 1948., 215 с.

17. ГАРФ. Ф. 7863, оп. 2, д. 16

18. Карев Д.С. Особенности судопроизводства в органах военной юстиции: учебное пособие для слушателей ВЮА. 1947., 115 с.

19. ГАРФ, Ф. 5446. Совет Министров СССР. 1923 – 1991 гг. Оп. 81 а, д. 347.

20. ГАРФ, Ф. 8131. Прокуратура СССР, п. 37, д. 967.

21. О направлении в штрафные части военнослужащих, осужденных военными трибуналами с применением отсрочки исполнения приговора до окончания войны: Приказ от 16.10.1942 г. № 323. URL: https://nsarchive.gwu.edu/rus/text_files/1941-45/1942.10.16%20Transfer%20to%20Penal%20Batallions.pdf

~~~~~ * * * ~~~~~